

Jasna TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.—1887.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009., 635 str.

Koncem 2009. godine u Zagrebu je objavljena knjiga povjesničarke dr. sc. Jasne Turkalj *Pravaški pokret 1878.—1887.*¹ U osam poglavlja analizira se povijest pravaštva od sredine 70-ih godina 19. st., kada je započela obnova Stranke prava, koja je nakon Rakovičke bune (1871.) privremeno nestala s hrvatske političke scene, do razvoja stranke u masovni pokret 80-ih godina istog stoljeća, a završava povlačenjem pravaša pod pritiskom bana Khuena-Héderváryja i prvim lomovima u stranci koncem 80-ih godina prouzročeni, drži autorica, evolucijom izvorne pravaške ideologije. Uz tekst se nalazi 50 priloga (str. 465-585.) koji sadrže cjelovite nacрте saborskih adresa Stranke prava u razdoblju od 1878. do 1887., zakonske prijedloge i interpelacije njezinih zastupnika u tom razdoblju te izvješća lokalnih organa vlasti hrvatskim banovima o djelovanju Stranke prava na njihovu području. Unutar teksta nalazi se niz tablica i grafikona u kojima je prikazana tadašnja teritorijalna rasprostranjenost te dobna i profesionalna struktura pravaških zastupnika u hrvatskom Saboru.

Dr. Turkalj svoje znanstveno istraživanje nastavlja na dosadašnje rezultate hrvatske historiografije. U *Uvodu* (str. 9-13) autorica polazi od uobičajene podjele pravaštva na »izvorno« i »moderno«. Riječ je o podjeli koju su koncem 19. stoljeća uveli pravaški protivnici. Oni su naime modernim pravaštvom nazivali promjenu u političkoj

taktici stranke, koja je nastupila potkraj 80-ih godina 19. st., u doba kada je stranačko vodstvo, u odnosu na raniji radikalizam, ublažilo kritiku dinastije, dualističkog uređenja Austro-Ugarske Monarhije i Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.), spremajući se doći na vlast u banskoj Hrvatskoj u postojećim državnopravnim okvirima i političkim okolnostima. U hrvatskoj historiografiji tu je podjelu afirmirala Mirjana Gross, koja je izvornim pravaštvom nazvala ideologiju i pokret koji se, navodno, temelje na Starčeviću i Kvaternikovu učenju o bezuvjetnoj nužnosti samostalne hrvatske države izvan granica Monarhije. U toj se terminologiji modernim pravaštvom, odnosno pravaštvom koje odstupa od izvornog pravaštva, naziva navodna evolucija pravaštva prema bezuvjetnom prihvaćanju okvira Monarhije kao prostora ostvarenja hrvatske državnosti. U skladu s tom podjelom, bit pravaštva svodi se na njegov odnos prema državnopravnom pitanju i Monarhiji, a zastavlja se njegovo stajalište glede nacionalnog pitanja, Srba i (jugo)slavenstva, ali i mnogih drugih relevantnih historiografskih tema. Autorica na temelju povijesnih vrela donosi brojne primjere koji pokazuju da je uzrok trvenju i prvom većem raskolu među pravašima tijekom 80-ih godina bila neprekidna težnja dijela pravaša za suradnjom sa strankama koje su stajale na jugoslavenskim nacionalnim pozicijama, a ne njihovo opredjeljenje za ili protiv okvira Monarhije. Pravaši koji su toj suradnji težili htjeli su prije ili kasnije na »slavenskom jugu« stvoriti državu koja ne bi imala čisto hrvatski nacionalni karakter, čemu se odlučno protivio Ante Starčević.

U prvom poglavlju, *Tragom povratka* (str. 14-34), prikazuje se proces obnove Stranke prava za Mažuranićeva banovanja (1873.—1880.). Autorica posebno ističe otvaranje Sveučilišta u Zagrebu (1874.), koje postaje rasadište pravaške misli te političku

¹ Riječ je o autoričinoj prerađenoj i dopunjenoj doktorskoj disertaciji *Nositelji pravaške misli 80-ih godina 19. stoljeća*, obranjenom 2002. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pred povjerenstvom u sastavu: prof. emeritus Mirjana Gross, mentorica, akademik Nikša Stančić i prof. dr. sc. Tihomir Cipek, članovi.

aktivnost pravaša Frana Folnegovića, koji je zbog suradnje s protunagodbenom, jugoslavenskom opozicijom Milana Makanca, disidenta vladajuće Narodne stranke, dolazio pod udar Starčevićeve kritike. Autorica navodi da su koncem 70-ih godina među pravaškim studentima postojale dvije struje: jedna je dosljedno slijedila Starčevićev nauk, poricala postojanje Srba u hrvatskim zemljama i slavensko podrijetlo Hrvata te se protivila Hrvatsko-ugarskoj nagodbi i austro-ugarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine (1878.); druga je podržavala Makančevu protunagodbenu, jugoslavensku opoziciju i nalazila uzor u Folnegoviću i Mihovilu Pavlinoviću. Ta je struja priznavala postojanje Srba na hrvatskom ozemlju, prihvaćala je slavensko prapodrijetlo Hrvata te se protivila Nagodbi i podržavala okupaciju Bosne i Hercegovine.

U poglavlju *»Za istinu i hrvatsko pravo«* — *Stranka prava stupa u politički život Banske Hrvatske* (str. 35-50) dr. Turkalj donosi prikaz organiziranog stupanja Stranke prava u politički život banske Hrvatske na izborima za hrvatski Sabor 1878. godine. U to je doba očit bio pritisak mnogih pravaša na Starčevića da se oslobodi »dogmatizma« u odnosu prema srpskom pitanju, slavenskoj uzajamnosti i suradnji s protunagodbenom, državnom oporbom, koja je stajala na jugoslavenskim nacionalnim pozicijama. Tu skupinu pravaša predvodio je Folnegović, koji je u predstavljanju svoga programa senjskim izbornicima, uoči izbora 1878., istaknuo potrebu rušenja vladajuće Narodne stranke i fuzioniranja Stranke prava s njezinim »boljim materijalom«. Pravaši su, slijedeći Starčevićev nauk, službeno nijekali zakonitost Hrvatsko-ugarske nagodbe, no nisu se protivili tješnjim odnosima s Mađarima unutar Monarhije, pa je već tada dio pravaša nastupao i s pozicija revizije Nagodbe. U tim je zahtjevima Stranka prava imala potporu dijela unionista, koji

1873. nisu pristali na fuziju svoje stranke s Narodnom strankom, nego su se koncem 80-ih godina počeli približavati pravašima.

U poglavlju *Nije daleko vrijeme kada će »Sav narod hrvatski biti jedna stranka prava«* (str. 51-112) analizira se politička aktivnost Stranke prava od saziva Sabora 1878. do priprema za saborske izbore četiri godine poslije (1881.). Detaljno je raščlanjen Starčevićev nacrt adrese iz 1878., u kojem je utemeljitelj pravaštva nakon višegodišnjeg izbjivanja s hrvatske političke pozornice ponovo formulirao pravašku ideologiju. Starčević je prosvjedovao protiv kraljevih povreda hrvatskoga državnog prava i pokušaja stvaranja jedinstvene austrijske države u nedavnoj prošlosti. Negirao je zakonito postojanje bilo kakvih državno-pravnih veza između Hrvatske i ostalih zemalja Monarhije, osim u osobi zajedničkog vladara iz dinastije Habsburg-Lothring. Istaknuo je da Habsburgovci samo na temelju hrvatskoga državnog prava mogu zakonito držati Bosnu i Hercegovinu, zbog čega bi Hrvatskoj trebalo prethodno vratiti državna prava i te-

ritorijalno je ujediniti. Starčević je u adresi kritizirao dualistički ustroj Monarhije i poricao zakonitost Hrvatsko-ugarske nagodbe, mada je još jednom istaknuo postojanje zajedničkih interesa Hrvatske i Ugarske. Na koncu je poželio slom Monarhije, takve »kakova je«. Autorica posebnu pozornost posvećuje pregovorima oko »umjerenih« pravaša s nezadovoljnicima iz Narodne stranke, okupljenima oko kanonika Franje Račkog i biskupa Josipa Jurja Strossmayera, oko stvaranja zajedničke stranke na programu proširenja hrvatske autonomije unutar zemalja ugarske krune te sjedinjenja Vojne granice i Dalmacije s banskom Hrvatskom. Osim toga taj je program težio okupljanju ostalih »južnoslavenskih dijelova Monarhije« oko ujedinjene Hrvatske, promicao je unapređenje sloge među »jugoslavenskim plemenima« te izrazio simpatije prema mogućem »grupiranju« Bugarske, Srbije i Crne Gore »u veću državnu zajednicu«. Stranka prava je pod Starčevićevim utjecajem odbacila taj program, koji je bio vrlo sličan tajnom jugoslavenskom programu Narodne stranke iz 1874. godine. No, novom vanjskopolićkom orijentacijom Stranke prava prema Rusiji u stranci je ojačala slavenofilska struja, pa je slijedom toga, u predstojećem razdoblju, priznato postojanje srpskog naroda u Srbiji, a od 1879. i u hrvatskim zemljama. Autorica navodi da je i Starčević, uz ostale pravaše, napustio dotadašnje otvoreno protusrpsko i protuslavensko učenje, odnosno da više ne ustaje protiv novih tendencija u Stranci, no da u tim pitanjima i dalje »nedvosmisleno zastupa svoje staro učenje«. Nakon raskola u Narodnoj stranci (1880.) i stvaranja Neodvisne narodne stranke, koja je kasnije prihvatila navedeni program »umjerenih« pravaša, intenziviraju se nastojanja oko fuzije Stranke prava s Neodvisnom narodnom strankom. Prelaskom dijela narodnjaka u oporbu, hrvatska javnost doznaje istinu o krivotvorenju hr-

vatskog primjerka Hrvatsko-ugarske nagodbe na koji je, nakon kraljeve sankcije, naličjepljena »krpica« kojom je Rijeka definirana kao *corpus separatum* ugarske krune, a ne kao integralan dio Hrvatske.

U poglavlju »*Rastući pokret u duhu Stranke prava*« (str. 113-182) analizira se pravaštvo od saborskih izbora 1881. do priprema za izbore na donedavnom području Vojne granice (Vojna krajina) 1883. godine. Nakon pripojenja toga područja bancnoj Hrvatskoj, pravaštvo postaje znatna politička snaga u bancnoj Hrvatskoj. U predizbornoj agitaciji Stranke prava 1881. dominirala je protunagodbena retorika, a osobito se isticao nedostatak hrvatske financijske samostalnosti. Autorica u djelovanju i organizaciji Stranke prava naglašava središnju ulogu primorskih pravaša, koji izdaju list *Sloboda*. Iste godine i sam se Starčević seli u Hrvatsko primorje. Tada počinje politički uspon pravaškog tribuna Davida Starčevića, koji popularnost duguje iznimno radikalnim protunagodbenim istupima.

U poglavlju *Godina 1883. — Vjetar u leđa pravaškom pokretu* (str. 183-224) raščlanjuju se pravaški rezultati na saborskim izborima na bivšem graničarskom (krajškom) području održanim 1883. te novi neuspjeli pokušaji suradnje među oporbenim strankama. Autorica ističe da je u pojedinim izbornim kotarima za pravaške kandidate glasovao i znatan dio pravoslavnoga graničarskog stanovništva, što između ostaloga dokazuje da tada u Hrvatskoj još nije bio završen proces poistovjećivanja pravoslavlja, tj. grčko-istočne vjeroispovijedi sa srpstvom. S druge strane, kandidati vladajuće stranke u agitaciji su isticali nacionalnu posebnost pravoslavnoga, odnosno srpskog stanovništva u Hrvatskoj, razbijajući tako nacionalno jedinstvo hrvatskog naroda. Pravaši su pred krajšnicima nastupali s oštrom protunagodbenom retorikom, što je između ostalog stvorilo temelje protuma-

đarskom »narodnom pokretu« (1883.). Za trajanja »narodnog pokreta«, izazvanog teškim socijalnim stanjem hrvatskog stanovništva i mađarskim povredama Nagodbe, pokrenuta je nova inicijativa za sporazum Stranke prava s Neodvisnom narodnom strankom i to na njezinu programu potpune autonomije Hrvatske kojoj bi se pripojila Dalmacija, unutar zemalja ugarske krune. Iza te inicijative stajao je F. Folnegović, koji je o mogućnosti dolaska Stranke prava na vlast počeo pregovarati i s predstavnicima režima. Ujedinjenje oporbe na zajedničkom programu nije odbacio samo Starčević, nego i onaj dio pravaša koji je držao da je Stranka dovoljno jaka da sama promijeni nagodbeni sustav.

U poglavlju *Khuen-Héderváry — hrvatski ban »čvrste ruke« i teške zadaće* (str. 225-266.) donosi se prikaz početka Khuenove vladavine, djelomično ukidanje upravnih i sudbenih propisa iz Mažuranićeve doba, koji su pridonosili jačanju hrvatske autonomije te daljnji rast pravaške popularnosti nakon dolaska šestorice krajiških zastupnika u hrvatski Sabor, koji pristupaju Stranci prava. Istodobno u hrvatskom Saboru dolazi do stvaranja Srpskog samostalnog kluba, u koji ulaze srpski zastupnici iz bivše Vojne krajine, ali i srpski zastupnici Narodne stranke izabrani u Provincijalu 1881. godine. Ustrojem srpske političke organizacije koja polazi od posebnih, srpskih interesa, nastaje pravaško-srpski sukob u hrvatskom Saboru, ali i daljnje slabljenje nacionalnih načela kod dijela pravaša. U tom kontekstu autorica ističe istup vodećega primorskog pravaša Erazma Barčića, koji je 1884. u Saboru nastupio u ime neimenovanoga, jedinstvenog naroda koji živi od Alpa do Marice, ističući da su velikohrvatstvo, jugoslavenstvo i velikosrpstvo ravnopravni načini na koje taj jedinstveni narod izražava želju za političkim jedinstvom. Barčić je ipak pozivao Srbe da se to narodno jedin-

stvo ostvari pod hrvatskim imenom. Osim Barčićeve inicijative za hrvatsko-srpskom suradnjom, autorica navodi i Folnegovićev prijedlog o radikalnom zaokretu Stranke prava prema priznanju zakonitosti Nagodbe kako bi se pravaši mogli fuzionirati s Neodvisnom narodnom strankom i postali sposobni za preuzimanje vlasti u Hrvatskoj. Zanimljivo je da je Folnegovića, koji je među pravašima potaknuo izrazito »lojalnu« politiku priznanja zakonitosti Nagodbe, u sporu sa Starčevićem oko suradnje Stranke prava s Neodvisnom narodnom strankom najotvorenije branio E. Barčić, koji je imao izrazito protudržavne političke istupe. Očito je da su političke razlike između dvojice političara bile manje važne od njihovih zajedničkih nacionalnih stajališta.

U poglavlju *»Dakle napred braćo!!! Pravo je s nami. Pobjeda je naša!!!«* (str. 267-404.) obrađeni su saborski izbori održani 1884. i rad hrvatskih zastupnika u Saboru do jeseni 1885. te tzv. arhivska afera i Khuenov obračun s pravašima tijekom 1885. i 1886. godine. Na izborima je Stranka prava, s osvojena 24 izborna kotara, doživjela vrhunac za što su, prema autoričinu mišljenju, najzaslužniji bili radikalni istupi D. Starčevića. Nacrt saborske adrese Stranke prava iz 1884. bio je vrhunac kritike postojećeg režima i dinastije Habsburgovaca, poslije koje je pravašima mađaronski režim prišio protudinastičku, veleizdajničku etiketu. Nakon arhivske afere i pokušaja pravaša da javnim sramoćenjem unište Khuenov politički autoritet, autorica prikazuje banov obračun s pravašima: isključenje pravaških zastupnika s mnogih saborskih sjednica, zapljenu pravaškog tiska, zatvaranje uglednih članova stranke i uništenje njihove egzistencije. Banove su oštre mjere rezultirale pokušajima ponovne afirmacije ideje ujedinjenja ideološki nejedinstvene oporbe.

U posljednjem poglavlju, *U znaku Khuenova uspjeha* (str. 405-463.), govori se o

izbornoj koaliciji Stranke prave sa svim oporbenim strankama, pa i Srpskom samostalnom strankom, nastalom uoči izbora 1887. godine. Autorica analizira razloge izbornog neuspjeha oporbe i same Stranke prava, koja osvaja tek deset zastupničkih mandata. Zbog izbornog neuspjeha pojačavaju se napetosti u Stranci, pa sukob Starčevića i Folnegovića postaje javan. Prema Folnegovićevim riječima glavni uzrok sukoba, koji traje od 1875., bila je Folnegovićeva težnja za suradnjom Stranke prava s ideološkim neistomišljenicima koji su podržavali hrvatsku državnu pravnu borbu, dok se Starčević previše brinuo za čistoću načela. U to je vrijeme Stranka prava otupila oštricu kritike režima, što je predstavljalo njezinu evoluciju prema umjerenijoj oporbi, odnosno prema stranci sposobnoj za dolazak na vlast (»regierungsfähig«). Neprekidne napetosti u pravaškim redovima prouzročile su i prvi veći lom, kada je nakon žestokih sukoba s neodvišnjacima iz Stranke prava istupila skupina primorskih pravaša pod vodstvom E. Barčića (1889.). Nakon ulaska Josipa Franka u Stranku prava i njegova preuzimanja stranačkog kormila, stranačka glasila, ističe autorica, ustrajno ponavljaju da stranka i dalje dosljedno sledi izvorna Starčevićeva načela, iako su upravo tada formulirane nove ideje i koncepcije kojima pogoduju promjene u tadašnjem hrvatskom društvu (kriza dualizma) te novi međunarodni odnosi nastali nakon pada »željeznoga kancelara« Otta von Bismarcka, koji je, radi interesa Njemačke, bio glavni potporanik dualističkom ustroju Monarhije.

Osim analize političko-ideološke povijesti Stranke prava, autorica je posebnu pozornost posvetila socijalnoj strukturi nositelja pravaštva u navedenom razdoblju. Analizirajući osobne podatke kandidata i izabranih zastupnika Stranke prava s pet saborskih izbora, 1878., 1881., 1883., 1884. i

1887., utvrdila je središta iz kojih su nositelji pravaštva potjecali; gdje se pravaštvo najlakše širilo; koje su profesije dominirale među pristašama pravaštva i koje su bile razlike u profesionalnoj strukturi nositelja pravaštva između bivšega graničarskog područja i nekadašnjeg Provincijala. Sve podatke prikazala je u nizu preglednih tablica i grafikona, koji se nalaze u većini poglavlja.

U analiziranom razdoblju autorica je uočila veliku važnost Primorja i primorskih pravaša za razvoj pravaškog pokreta. Na prvim analiziranim izborima, 1878., od deset pravaških kandidata većina je potjecala iz Zagreba i Rijeke. Na tim se izborima većina natjecala za izborne kotare u Riječkoj županiji, gdje su pravaši osvojili većinu od šest mandata. Među pravaškim kandidatima najbrojniji su bili odvjetnici. Zbog omasovljenja pravaškog pokreta, socijalna struktura nositelja pravaštva na sljedećim izborima, održanima 1881., bila je nešto drugačija. Od 26 kandidiranih pravaša većina je bila s područja Zagreba i Zagrebačke županije te Varaždina i Varaždinske županije, gdje se najveći broj pravaša i natjecao. Pravaških kandidata s boravištem u Rijeci i Riječkoj županiji tada je bilo malo, ali su se pravaški prvaci F. Folnegović iz Zagreba i D. Starčević iz Jastrebarskog u Zagrebačkoj županiji kandidirali u Senju i Čabru, kotaru Riječke županije, gdje su pravaši na koncu osvojili veliku većinu od devet mandata. Suprotno nekim tvrdnjama o nepristajanju katoličkog svećenstva uz Stranku prava, zbog Starčevićevih negativnih stavova o Katoličkoj crkvi na tim su izborima većinu kandidiranih pravaša, uz odvjetnike, činili svećenici, odnosno župnici i kapelani.

Izbori za Sabor na bivšem krajiškom području 1883. godine dali su nov vjetar u leđa pravaškom pokretu i dodatno promijenili socijalnu strukturu nositelja pravaštva. Velika većina pravaških kandidata na tim

izborima potjecala je iz bivše Vojne krajine. Autorica je istaknula Senj i Karlovac kao dva središta, povezana gospodarskim i poslovnim vezama, iz kojih se pravaška propaganda širila na bivšem graničarskom teritoriju. Za razliku od Provincijala, među pravaškim kandidatima koji su potjecali s nekadašnje Vojne granice prevladavali su trgovci.

Pravaštvo je vrhunac doživjelo na izborima 1884., kada se Stranka prava kandidirala u 53 izborna kotara, od kojih se 18 nalazilo na bivšem krajiškom području. Na tim je izborima velika većina pravaških kandidata bila iz Zagreba i s područja koje se na temelju upravne podjele banske Hrvatske iz 1886., kada je bivše graničarsko područje integrirano u županijski ustroj banske Hrvatske, nalazilo u Zagrebačkoj županiji. Mnogi pravaški bili su kandidati i s područja buduće Varaždinske i buduće Ličko-krbavske županije te iz grada Rijeke. Tada se najviše pravaša kandidiralo u izbornim kotarima koji su se od 1886. nalazili na području Zagrebačke županije, a ravnomjeran se broj kandidirao u izbornim kotarima koji su se od 1886. nalazili na području Ličko-krbavske, Modruško-riječke i Varaždinske županije. Uz odvjetnike su među pravaškim kandidatima dominirali svećenici, dok je trgovaca bilo vrlo malo. Stranka prava je na tim i na dopunskim izborima, održanima tijekom 1885., osvojila 24 izborna kotara. Više od polovice mandata osvojili su pravaši s boravištem na području Zagreba te buduće Zagrebačke i Varaždinske županije. Bilo je to »zlatno doba« pravaštva.

Na izbore održane 1887. Stranka prava izašla je u savezu s ostalim oporbenim strankama i kandidirala se u 28 izbornih kotara, odnosno 25 kotara manje nego na prethodnim izborima. U odnosu na prijašnje izbore, pravaši su se odrekli najviše kandidatura u korist ostalih oporbenih stranaka u Zagrebačkoj županiji, gdje su tri go-

dine prije imali najviše uspjeha. Većina pravaških kandidata na tim izborima potjecala je iz Zagreba i Zagrebačke županije. Velika većina pravaša kandidirala se na području sjeverozapadne Hrvatske, u Zagrebačkoj, Varaždinskoj i Bjelovarsko-krizevačkoj županiji. Pravaši su osvojili tek deset mandata, od toga najviše u Modruško-riječkoj županiji. Ostvareni izborni rezultati predstavljali su suton pravaškog pokreta.

Knjiga dr. sc. Jasne Turkalj o Stranci prava i njezinu djelovanju sredinom druge polovice 19. st. zbog svoje znanstvene utemeljenosti, minucioznosti i akribičnosti te brojnih izvornih dokumenata predstavlja važan doprinos poznavanju hrvatske stranačko-političke povijesti u Austro-Ugarskoj Monarhiji.

• Mislav GABELICA